

ДО ПИТАННЯ ПРО ОПОЗИЦІЮ «СВІЙ» – «ЧУЖИЙ»: «ЛЯХИ» ТА «МУЖИКИ» НА ТЕРИТОРІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Статтю присвячено одному з актуальних аспектів проблеми взаємодії людини та соціального простору у традиційній культурі: опозиції «свій» – «чужий». Зокрема, розглянуті уявлення/ставлення між окремими локальними групами населення України – «ляхами» та «мужиками».

Ключові слова: традиційна культура, локальні групи, населення.

Статья посвящена одному из актуальных аспектов проблемы взаимодействия человека и социального пространства в традиционной культуре: оппозиции «свой» – «чужой». В частности, рассмотрены представления/отношения между отдельными локальными группами населения Украины – «ляхами» и «мужиками».

Ключевые слова: традиционная культура, локальные группы, население.

The article is devoted one of actual aspects of problem of persons and social space in a traditional culture: the opposition «one's relations» – «strange». In particular, presentation/attitude is considered between separate local group populations of Ukraine, which was named by «lyach» and «muzhik».

Key words: traditional culture, local groups, population.

Оціночний образ «іншого», «чужого» є неодмінною складовою етносоціальних уявлень, або, інакше кажучи, «картини світу», у тому числі в суспільстві, яке прийнято називати «традиційним».

Означена проблематика привертає увагу багатьох напрямків гуманітарних досліджень: етнології [1], лінгвістики та фольклористики [2], соціології [3], соціальної філософії [4], психології [5] та етнопсихології [6]. Напрацьовано методики дослідження стереотипів – головне, за допомогою психологічних та соціологічних методів – анкети, проективні малюнки, експериментальне дослідження. Важливим є звернення до проблематики «прихованої історії», або «історії уявлень», сучасних українських істориків [7].

В етнології прийнято виокремлювати стереотипи поведінки. Як стереотиповані форми поведінки визначаються ритуал (обрядова дія), звичай, гра, мода тощо [8]. Проте можна констатувати, що означені форми поведінки становлять план-вираз [9] певних понять-ідей. План-зміст у даному випадку можна співвіднести з категорією «соціальних уявлень» у концепції французького соціального психолога С. Московічі. «Мотив, згідно з яким ми формуємо уявлення, – зазначає він, – це бажання звикнути до незрозумілого» [10].

У контексті зазначеного видається доцільним виокремити етносоціальні уявлення «про інших». Останнє стає тим більш актуальним, що останнім часом в антропологічних та соціологічних дослідженнях все більше відбувається, як зазначає польська дослідниця Марія Верушевська, «переміщення логіки, а разом з тим і тягаря змін від макросистемних проблем у бік мікромасштабу, індивідів та мікросистем суспільного життя» [11].

Мікроструктури як автономні системи характеризуються відносною внутрішньою однорідністю. Сільська громада як локальна спільнота творить таку систему властивостей, на якій ґрунтується «механіка соціального світу» [12].

Метою роботи є дослідження етносоціальних уявлень, зокрема, уявлення «про інших» за допомогою традиційної для етнології співбесіди з респондентами трьох населених пунктів Степового Побужжя (Первомайського району Миколаївської області): Синюшин Брід (за даними сільради – 92,11 % українців, також мешкають молдавани, росіяни, угорці, білоруси, вірмени, євреї, чуваші, грузини); Кумарі (українців – 89,5 %, крім того – росіяни, цигани, молдавани, вірмени, поляки, грузини, білоруси, чуваші, татари, угорці) та Кінецьпіль (українці, молдавани, цигани, поляки).

В українських історичних та етнологічних дослідженнях точилося багато дискусій щодо етнічної приналежності «ляхів», які мешкають по українських селах, зокрема на Поділлі та в інших регіонах України.

Прихильники точки зору щодо їх польського походження зазначали, що «Масового характеру міграція з Польщі набула одразу після 1569 р. На Наддніпрянщину тоді хлинуло численне чиновництво королівської державної адміністрації, жовнірство, а також незлічена рать польської шляхти. Разом зі шляхтою прибула в Україні її челядь, прислуга тощо. З часом почали прибувати *селяни* – одні тікали сюди з Польщі на «свободи» від панщини, інших поміщики самі переселяли до своїх новоотриманих маєтків» [13]. Інший погляд полягає в тому, що Люблінська унія була актом цілком парламентарним, а масштаби наступу польського землеволодіння, а з ним польського етнічного елементу на українські землі після неї, суттєво перебільшуються [14].

Етнологи також долучилися до цієї дискусії: Василь Балусок («Українська шляхта між польським та українським етносами») піддає сумніву можливість того, щоб етнічно польський елемент міг так суттєво українізуватися, й схиляється до думки про українське походження ляхів/шляхти й зазначає: «...до 1830-х рр. українська шляхта Правобережжя, перебуваючи в культурно інформаційному просторі, де неподільно панували польська мова та культура, тією чи іншою мірою зазнавала колонізації. Причому це стосувалося не тільки, а в ряді випадків і не стільки етнокультурного зрізу життя, як самосвідомості» [15].

Регіон Степове Побужжя до кінця XVIII ст. був прикордонною територією: частина перебувала під владою Кримського ханства; частина до 1793 р. належала Речі Посполитій, яка делегувала користування цими землями козацтву. Наприкінці XVIII ст. внаслідок російсько-турецьких війн та розділів Речі Посполитої територія була приєднана до Російської імперії.

Сучасне населення обстежених сіл, головне, с. Кумарі, яке почасти зберегло уявлення про своє походження («мій батько був поляк»/ «А Ви хто?») / «А я вже не знаю»), практично не має на рівні колективної пам'яті легенд про «прихід» їхніх предків на ці землі. Ймовірно є переселення на землі колишнього «Дикого поля» з Поділля частини чиншової шляхти, про що свідчить наказ російської влади «Про припинення переселення чиншової шляхти до Вознесенської губернії» від 1796 р., в якому йдеться про необхідність зупинити переселення згаданої шляхти з «губерній від Польщі приєднаних» [16].

Один з обстежених населених пунктів – Кумарі – ще й зараз поділяється на дві частини, які мають побутові назви «ляхи» та «мужики». Означений населений пункт згадував український етнограф Левко Юркевич у своїй розвідці «Покодимська шляхта» на початку XX ст. Він

зазначав, що означені шляхтичі мають відмінний від українців антропологічний тип; відзначає відмінність побутової культури та одягу, нижчу працездатність, вишукану українську мову тощо [17].

Традиційно вважається, що протиставлення по лінії «свій» «чужий» формувало переважно негативний образ «чужого», який уявлявся небезпечним, ворожим, наділеним «шкідливими» магічними здібностями, а також до певної міри дегуманізованим. «Чужий» часто змальовувався дивним, нерозумним, аморальним, що, у свою чергу, формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими», який виконував функції своєрідного магічно-ментального оберугу.

Поряд з цим, як зазначає О. Белова, «фольклорно-міфологічна трактовка образу «чужого» динамічно розвивається між двома полюсами – відторгнення, коли будь-який представник іноетнічної групи сприймається як небезпечна та майже потойбічна істота, та толерантності». Останнє підтверджується залученням «чужих» до традиційної обрядовості, магічних та релігійних практик [18]. Так, серед учасників українського обряду «Маланка» досить часто були представлені «циган»/«циганка»; «жид»/«жидівка» [19].

Наведемо розповіді респондентів з двох означених частин с. Кумарі. Наші запитання були спрямовані на прояснення розбіжностей між означеними групами.

На частині «ляхи»: *«Були дві частини села – «Ляхи» і «Мужики». Оце ми – ляхи. Тут у нас Колачинські, Заневські, Терлецькі, Павловські. А там від магазину – то вже мужики. Там уже Остапенко, Словенко.*

...Колісь враждували мужики з ляхами. Був такий період. Я сама з 1935 року. У 1951-му році пішла на роботу. І проробила 43 роки на одному місці. І ходили ж до клубу. І ляшецькі дівчата (це ми), і мужицькі. Але ляхи були біднішими від мужиків. А мужики були заможніші. (А чому ж так?) Я не можу вам сказати, чому. Може, вони це з дідів-прадідів були заможніші – не знаю. І приходили вони до клубу. Вони приходять до нас у клуб – та й до наших хлопців. А хлопці йдуть туди. Боже мій, яка вражда була. Тож дівчата билися через хлопців: хай не йдуть наші хлопці туди. А наші хлопці співучі... мужики – вони не співають. Вони й зараз не співають. А ляхи – тільки б випив сто грамів, і все. Вже заспівав.

...Як вам сказати, ми – це шляхта. Там десь якийсь поляк був. Мій батько теж поляк був. (А батько говорив польською мовою?) Ні. Читати він міг. Напевно, його батько навчив. Ну батько був старий, з 1891 року. Нема його вже з 1969 р. Ну, то читати він міг, а так щоб говорити – ні. А може, не старалися говорити. Ви розумієте, на них казали « пшеці ». Отак: «А, це воно з пшеців» (презирливо). То вони, може, і знали, але не хотіли показати, що вони знають».

На запитання щодо святкування та обрядових дій спільно з «мужиками», відповідає: «Ми

кожен були сам по собі. Навіть куми, і оце все. Ляхи з ляхами, мужики з мужиками. (А ви були католиками?) Да».

Представники «ляхів» уявляли «мужиків» як більш заможних. Наступна розповідь присвячена періоду 1950-1960-х рр.: *«От як мужичка йде: чорна хустка, хромові чоботи і «плюшка». Тоді казали плюшка – це була така шубка. Чорна така шубка, плюшева. І або білий платок з цвітами, або чорний платок. І така багатюща – о. Я не можу даже сказати. Ну і хромові чоботи. Я б, певне, і не взула би їх. У гармошечку таку. Це, считали, заможні. Потім уже у 50-60-х почалися оці бастонні пальта. То мужики їх першими почали купляти. А ляхи вже пізніше. Коли їздили у Молдавію, каракулів там брали. Оце мужички вдягалися – Боже мій, яка вона багата – пальто бостонове, з каракулевим вороніком, хустка – чи чорна чи біла».*

З приводу можливості одруження з «мужиками» «ляшка» розповідала: *«От брат мій женився в 1946 році, на мужичкі. (І як ваші батьки це сприйняли?) Ну ніяк. Тоді вже нічого не казали. Таке врем'я вже було, що нічого не казали. А так на мужиків казали: «репані мужики». (А чому так?) Бо вони репані були».*

Поряд з цим, на запитання щодо спільних робіт («клака»), зазначає, що на «клаку» (в основному, спільна робота з виготовлення матеріалу для будівель) ходили як «ляхи», так і «мужики».

На частині «мужики»: *«Оця частина села – це середина села. Там були «ляхи», а тут – «мужики». Там були більше поляки, а тут – ну такі прості. Даже фамілії – ну такі – Остапенко, Кириленко, Шевчук, то це – мужики. А там – Кульчицькі – які на –цький кінчаються, то це були ляхи. Там даже імена такі були – Гелю, Фелю. Я сама з мужиків. Остапенко – моє прізвище з дому».*

На наші запитання з приводу того, чим відрізняються дві означені групи, Ганна Василівна Остапенко, наприклад, зазначала: *«Не знаю. Колись у нас був голова колгоспу, то каже, що з мужиками – легше – вони согласні на всьо, слухають якость. А там (з ляхами) вже трохи тяжче. (Чому тяжче?) Ну поняття не мають. (У мужиків був багатший одяг?) В мужиків. Мужики були – ну як би сказати. Ті (ляхи) були більш ледачіші, а ці більш проворніші. Так, як колись. Воно ж колись як було. Як хто не дуже працюватий, то в його не було ні машини, нічого. Бо як самоосібно жили, то кожен старався*

мати своє – там, машину, щоб молотити». Зазначали також, що всі однаково святкували, однаково ходили на клаки, одружувалися між собою (про негативне ставлення до цього не чула).

Важливо підкреслити, що всі інформанти зазначали, що розподіл села залишився у минулому: *«То врем'я пройшло. А тепер вже нема ні ляхів, ні мужиків. Не знаю, може, хтось з молодих і знає про це. Ну батьки їхні знають, такі, як я. А вони, може, вже й не знають».*

Підкреслювали, що зараз все однаково у «мужиків» і «ляхів» (цивинтар, проводи, церква православна).

Принагідно зауважимо, що в Кумарях існують і традиційно притаманні «образу іншого» уявлення про «небезпечного чужого», які спрямовані на «циган на підводах» та «молдаван з того боку річки».

Таким чином, у групах «ляхів» та «мужиків» с. Кумарі наявне взаємне толерантне ставлення. Якщо згадати «почуття довіри» як один з важливих компонентів культури, що виростає з факту однакових поглядів і цінностей, можна констатувати високий коефіцієнт взаємної довіри в означених групах.

Варто також навести «уявлення про поляків» з села Синюшин Брід, де переважає українське та молдавське населення, а «ляхи» представлені тільки окремими особами: *«Я сама звідти, де шляхта була, там польська сторона. Отам де Лацівка, Волованівськ, Лукашівка. На мене казали «польщачка». Там Покрова була – празник релігійний, то ми їздили на Покрову. На Покрову в Лукашівці церкву ставили. (У Лукашівці католицька була церква?) Так, католицька, дерев'яна. (І Ви були католичка?) Так, католичка (говорить пошепки). Та я ж маленька була. Що там батьки робили, я й не знаю. (А зараз Ви якої віри?) Православна, як усі, діти в мене православні». Ще одна мешканка Синюшиного Броду зазначала, що «батьки в мене були католики, а я – українка».*

«Уявлення про поляків» у населеному пункті, в якому їх практично немає, ніяк не фіксується. Проте надто показовим є чамагання приховати або не афішувати своє «шляхетське походження», відмежуватися від католицтва.

Таким чином, нам здається, що опозиція «свій» – «чужий» стосовно «ляхів» та «мужиків» чітко корелює із категоріями «сусідство» та «довіра». У населеному пункті, де мешкають обидві групи, взаємне ставлення є толерантним, хоча і зберігаються уявлення про «окреме минуле».

ЛІТЕРАТУРА

1. Байбури А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения / А.К. Байбури // Этнические стереотипы поведения. – Л.: Наука, 1985. – С. 7-19; Трусов В.П., Филиппов А.С. Этнические стереотипы // Этническая психология (этнические процессы и образ жизни людей): Сб. науч. трудов. – М., 1984.
2. П'ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] / С. П'ятаченко // © Всеукраїнська спілка «Літературний форум». – 2005 р. – Режим доступу до журн.: <http://yandex.ru/yandsearch?text>; Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян: Автореф. дис. ... докт. филолог. наук: спец. 10.02.03 «Славянские языки»/ О.В. Белова. – М., 2006. – 48 с.; Сла-

- вянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 1999; Белова О.В. Из словаря «Славянские древности» / О.В. Белова. – Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 71-73; Березович Л. «Чужаки» в зеркале фольклорной ремотивации топонимов / Л. Березович. – Живая старина. – 2000. – № 3 (27). – С. 2-5; Маслинский К.А. Литва – она все зашьет / К.А. Маслинский. – Живая старина. – 2000. – № 3 (27). – С. 5-9; Белова О.В. «Чужие» в Полесье / О.В. Белова. – Живая старина. – 2000. – № 3 (27). – С. 9-10;
3. Сикевич З.В., Крокинская О.К., Поссель Ю.А. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель – СПб.: Питер, 2005. – 336 с; Сикевич З.В. Русские: «образ» народа / З.В. Сикевич. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1996. – 226 с.
 4. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд / С.Московичи. – Психологический журнал. – 1995. – № 1 (Т. 16). – С. 3-18; № 2 (Т. 16). – С. 3-13.
 5. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 2003; Квас О.В. Вплив етнічних стереотипів на процес між особистісного оцінювання. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 2003; Иванова Т.В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Т. Иванова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 71-82.
 6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 368 с.; Гнатенко П.И., Павленко В.И. Этническая установка и этнические стереотипы / П.И. Гнатенко, В.И. Павленко. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 300 с.; Платонов Ю.П. Этническая психология / Платонов Ю.П. – СПб.: Речь, 2001. – 338 с.; Гнатенко П.И., Бузский М.П. Национальная психология и бытие общества. – Днепропетровск: «Поліграфіст», 2002; Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2004. – 380 с.
 7. Див. напр. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 415 с.; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 638 с.
 8. Байбури А.К. Вказана праця. – С. 18.
 9. Див. напр.: Лотман Ю.М. О метаязыке типологических описаний культуры / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. – Тарту. – 1969. – Т. 4. – Вып. 236. – С. 460-462; Лотман Ю.М. О семиосфере / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. – Тарту. – 1984. – Т. 17. – Вып. 641. – С. 5-23; Лотман Ю.М. Проблема «Обучения культуре» как ее типологическая характеристика / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. – Тарту. – 1971. – Т. 5. – Вып. 284. – С. 167-168.
 10. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи. – Психологический журнал. – 1995. – № 2 (Т. 16). – С. 9.
 11. Верушевська М. Село як контекст дослідження. Анахронічна чи актуальна перспектива? / М. Верушевська. – НТЕ. – 2007. – № 1. – С. 41.
 12. Там само. – С. 44.
 13. Див. напр.: Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30ті рр. XX ст. / Т.І. Єременко. – К.: НАН України, 1994. – 74 с.; Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X-XIX ст. / А.А. Кондрацький // УІЖ. – 1991. – № 12. – С. 83-96; Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / І.Т. Лісевич // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 43-54.
 14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.; Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? / Н.М. Яковенко // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 183-193.
 15. Балужок В. Українська шляхта між польським та українським етносами / В. Балужок. – НТЕ. – 2007. – № 6. – С. 11-25.
 16. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXIV (1796-1797 гг.). – 1830 – № 17872. – С. 511.
 17. Юркевич Л. Покодимська шляхта. /Відділ рукописів ЦНБ ім. Вернадського. – ФХ № 12359. – Л. 4.
 18. Белова О.В. Этнические стереотипы... – С. 5.
 19. Курочкін О.В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок) / О.В. Курочкін. – Опішне, 1995; Волицька І.В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. / І.В. Волицька. – Київ, 1992.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
к.і.н., доц. Н.О. Петрова.

© Т.В. Тхоржевська, 2009

Надійшла до редколегії 21.10.2009 р.